
Een beeld van een eiland

Reizigers over de Texelse mentaliteit, ca. 1750-1875*

Both the travel book and the ethnography use a moral discourse. The difference (...) is that the traveler makes moral judgments and the anthropologist makes moral assessments (Wheeler 1986, 57).

Eine mentalitätsgeschichtliche Auswertung einer längeren Serie von Reisebeschreibungen (birgt) unausgeschöpfte Möglichkeiten in sich (Harbsmeier 1982, 16).

Inleiding

In vroeger eeuwen was het een wijd verbreid gebruik dat welgestelde jongelingen als deel van hun opvoeding een *grand tour* maakten en dat zij daarvan in een journaal nauwgezet aantekeningen bijhielden. Zulke en andere reizen leidden niet zelden tot publikatie van reisverslagen, waarin de eigenaardigheden van de bezochte streken en hun bewoners werden weergegeven. Eén van de in dit opzicht vroegste voorbeelden betreffende ons land is het beroemde verslag van de Italiaanse edelman Lodewijk Guicciardini, dat al in de jaren zeventig van de zestiende eeuw werd gepubliceerd. In 1612 verscheen een Nederlandse vertaling, *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden* getiteld. Van dergelijke reisverslagen over Nederland zouden er nog honderden volgen, die meestal gretig aftrek vonden, mede doordat ze dienst deden als een soort reisgids *avant la lettre*. Een bekende is onder meer die van Edmondo de Amicis, getiteld *Olanda* (vertaald als *Nederland en zijn bewoners*). De oorspronkelijke Italiaanse versie van het boek verscheen in 1876 en de vertaling beleeft nog steeds herdrukken. Het zou echter veel te ver voeren om een uitputtende opsomming van dit type publikaties te geven, want zoals de schrijver Jacobsen Jensen (1919) in het begin van deze eeuw bij zijn inventarisatie van reisliteratuur over Amsterdam al spoedig moest constateren, omvat die literatuur een enorme rijstebrijberg, zowel van het eerste als van het tweede garnituur.¹

Het is dan ook allerminst mijn bedoeling om een compleet overzicht te presenteren van wat er zoal door buiten- en binnenlandse reizigers over

Nederlanders is geschreven. Wat ik wèl wil doen is me in dit verband beperken tot datgene wat er over Texelaars te berde is gebracht en dan met name over hun mentaliteit. Lang niet alle reizigers die een tocht door Nederland maakten, legden overigens de reis over het Marsdiep af. Dege-
nen die zich naar Noord-Holland begaven deden dat meestal in de vorm van uitstapjes vanuit Amsterdam, waarbij de polder De Beemster, Zaandam en vooral Broek in Waterland populaire bestemmingen vormden. Daar bleef men dan één etmaal, of hooguit enkele dagen. Sommigen reisden nog door tot Hoom, Enkhuizen of Alkmaar, maar daar leek Noord-Holland op te houden. Alleen de èchte doorzetters – en die waren er slechts weinig – waagden zich nog noordelijker, bijvoorbeeld om de dijken bij Den Helder te bekijken.² Texel werd in reizigerskringen nog lange tijd beschouwd als een afgelegen eiland, een plaats ver van de ‘geciviliseerde’ wereld, een plek ook waar het aan alle gemakken van de stedelijke samenleving zou ontbreken. Desondanks zijn er enkelen geweest die de oversteek tòch maakten. Hun gepubliceerde notities zal ik gebruiken om weer te geven welk licht zij over het typisch Texelse, over de eigen eilandmentaliteit, hebben laten schijnen.

Antropologen die studie willen maken van mensen in een grijs verleden, moeten zich van andere middelen bedienen dan zij doorgaans doen om te ontdekken wat de specifieke cultuur van de bewoners van een bepaald gebied is. Directe participerende observatie, het methodologische paradepaardje van de culturele antropologie, is immers uitgesloten. Maar antropologen kunnen wèl gebruik maken van wat anderen vóór hen hebben waargenomen. Met dat doel kunnen ze – met de nodige voorzichtigheid – bijvoorbeeld reisliteratuur raadplegen. Zulke verslagen over Nederlandse streken en hun bewoners lijken soms te gaan over ‘primitieve’ stammen in het een of andere exotische, afgelegen land. Zo werd er in vroeger eeuwen door leden van de hogere klassen en standen in de steden vaak tegen de lagere op het platteland aangekeken. Dit gold ook ten aanzien van de Texelaars.

De waarde van reisverslagen: bespiegelingen vooraf

Dat roept de vraag op of reizigers niet een stereotype beeld presenterden, dat weinig recht deed aan de ‘werkelijkheid’ en ons dus nauwelijks kan inlichten over ‘hoe het echt geweest is’. Natuurlijk moeten we daar rekening mee houden en bronnen naast elkaar gebruiken om uitspraken op hun validiteit te toetsen. Want er kleven vele bezwaren aan reisverslagen als etnografische of historische bron.³ Dikwijls baseerden de schrijvers zich op

wat anderen vóór hen al hadden beweerd, aangevuld met een portret van een interessant persoon die ze zelf hadden ontmoet en gesproken, en met enkele observaties van wat hen als bijzonder getroffen had. Die persoonlijke contacten waren er doorgaans alleen in de kring van lieden die tot de eigen rang en stand behoorden – waarbij we dienen te bedenken dat reizigers indertijd vaak in een kosmopolitische geestelijke traditie van Europese Verlichting stonden en behoorden tot de ‘upper classes’ (Stagl 1983, 16; Van Strien 1993). Maar zelfs beschrijvingen van zulke ontmoetingen kunnen stoelen op ‘geleende’ observaties uit andermans reisboeken en we moeten er dus steeds rekening mee houden dat authentiek lijkende reisverslagen bol staan van de uit andere geschriften overgenomen, vaak verouderde gegevens die voorkomen naast de eigentijdse waarnemingen van de reiziger zelf en van vermengingen van feit en fictie.⁴ Bekend is dat sommige schrijvers er absoluut geen been in zagen om andere over te schrijven, zonder vermelding van bronnen, en soms meer dan een eeuw later, terwijl er in de tussentijd, zo mag men wel aannemen, ongetwijfeld het een en ander veranderd zal zijn. De reisverslaggevers waren, om met de structuralistische antropoloog Lévi-Strauss te spreken, ‘bricoleurs’, die met de hun ter beschikking staande gegevens aan het ‘knutselen’ sloegen (vgl. Harbsmeier 1982, 16). Zo werden stereotypen gereproduceerd, weerklonken de echo’s van wat reeds lang in onbruik was geraakt nog steeds door in het heden van de latere reizigers en waren zij van tevoren ‘geprogrammeerd’ om datgene waar te nemen wat ze wilden zien en geacht werden te observeren. De clichés en sjabloonmatige schetsen – bereid volgens een standaard-recept met standaard-ingrediënten – zijn talrijk wanneer we de achttiende- en negentiende-eeuwse reisverslagen onder de loep nemen. Het keurslijf van de conventie in bepaalde genres van het reisrelaas kon een auteur dwingen de ‘werkelijkheid’ geweld aan te doen.⁵ Buijnsters stelt dan ook dat ‘alle 18e-eeuwse reisverhalen (...) ten aanzien van de zakelijke inhoud met de uiterste skepsis (moeten) worden beschouwd’ (1984, 9). Datzelfde geldt vast en zeker ook ten aanzien van de negentiende-eeuwse reisverslagen en dan in het bijzonder waar die ingaan op de houdingen en mentaliteiten van een bevolkingsgroep.

Communiceren met de ‘gewone’ lokale bevolking van de plaatsen die buitenlanders op hun tochten aandeden, konden ze veelal niet; er bestond immers behalve een sociale kloof doorgaans een taalbarrière. Dat is een ander bezwaar aan het gebruik van reisverslagen door vreemdelingen. Daar kwam bij dat ze hun oordeel voor een niet onaanzienlijk deel vormden, nog voor ze vertrokken en wel uit de zo populaire reisverslagen en -gidsen. De historicus De Vrankrijker heeft daarop in zijn aardige boekje *In andermans ogen* (1942, 8) reeds gewezen: ‘Hun oordeel (...) werd vroeger

dikwijls tijdig bepaald uit de opinie, die men aan hun zijde van de grens klaar had uit beschrijvingen van voorgangers, of uit het oordeel, dat over elk volk nu eenmaal uit traditie gangbaar was. Zó kwamen velen; zij zagen, gingen, en meenden te weten, vertelden als uit eigen onderzoek en gegrond oordeel dat, wat in hun gedachten rondhing, juist of onjuist. Hun oordeel was vaak een mengsel van vooroordeel en ervaring uit toevallige ontmoetingen en oppervlakkige waarneming'. Aan hun geschriften hebben we weinig, of het moest zijn dat ze inzicht kunnen geven in de continuïteit van de stereotype beeldvorming over hun onderwerp. Maar:

'Er zijn reizigers, die hun ogen openzetten, rondneuzen waar zij kunnen, en overal iets menen op te merken; zij zien goede en minder goede gewoonten en eigenschappen, hebben hier en daar een toevallige ontmoeting, die een tipje van de sluier oplicht, en zien een trekje van de ware volksaard. Zij generaliseren daartoe tenminste en zijn overtuigd, dat hun een vrij uitzicht over het geheel openligt. Uit allerlei toevallige waarnemingen, onderweg en in de herberg gedaan, bij enkele bezoeken, doen zij indrukken op van een beperkt aantal mensen in bepaalde en dikwerf uitzonderlijke omstandigheden, en trekken dan hun conclusie, die toepasselijk wordt verklaard op het gehele volk. Deze kan goed, maar evenzeer faliekant verkeerd uitvallen.' (ibid., 10)

Behalve de kwestie van de taal gelden veel van deze opmerkingen *mutatis mutandis* voor eigenlandse reizigers, die hen onbekende streken en de inwoners daarvan bezochten. Ofschoon beide categorieën in hun moedertaal konden communiceren, gaapte er tussen hen een grote sociale en mentale kloof. Alleen tussen de schrijvende reizigers en de lokale notabelen was er doorgaans sprake van sterke overeenkomsten met betrekking tot ziens- en handelwijzen, waardoor wat de eersten beschreven voor een fikse deel betrekking kan hebben op de houdingen van de laatsten.

Hoe dan ook, wat reizigers opschreven was dikwijls een produkt van hun verbeelding, grotendeels berustend op vertekende vooroordelen en soms botte stereotypen, die door hun voortdurend herhaalde formulering bestendig werden en deel konden gaan uitmaken van het zelfbeeld van de beschrevenen. Reisbeschrijvingen zijn dan ook geen weergaven van *zijns*-wijzen als wel van *ziens*-wijzen over zijnswijzen (vgl. Leerssen 1993, 78). De reisverslaggevers contrasteerden hun eigen visie over datgene wat hen als onbekend voorkwam met datgene waaraan zij gewoon waren. Maar, verwijzend naar wat Ernst Bloch ooit eens opmerkte: in den vreemde is niets exotisch, behalve de vreemde zelf. Antoni Maczak schrijft: 'Die Reisetagebücher sind überreich an zeitgenössischen Meinungen über den 'Nationalcharakter' anderer Völker sowie die damit zusammenhängenden topi, loci communes, ethnischen oder regionalen Stereotypen' (1982, 321).

Zoals wel vaker het geval is wanneer er over de 'volksaard' geschreven wordt, maakten veel schrijvende passanten zich daarbij schuldig aan generalisering en homogenisering (vgl. Van Ginkel 1991b; Verrips-Roukens 1981).⁶ Zij meenden, met andere woorden, dat datgene wat ze bij hun contacten met enkelen constateerden trekken waren die voor de hele bevolking van een plaats, streek of land golden. Maar individuen die met elkaar een gemeenschap vormen laten zich niet zo makkelijk in een essentialistische karakterschets vatten. Ten aanzien van mentaliteitsbeschrijvingen moeten de nodige slagen om de arm worden gehouden, omdat ze dikwijls op stereotype beelden berusten en een bevolkingsgroep, bijvoorbeeld de bewoners van een eiland als Texel, over één kam scheren.

'De inborst der Texelse inboorlingen'

De reisverslagen over Texel die ik behandel dateren bijna alle uit de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw. We zullen zien dat er gedurende deze periode eensgezindheid bestaat waar het gaat om de visie van bezoekers op bepaalde trekken van de eilandbevolking, maar dat er over andere van elkaar afwijkende meningen geboekstaafd zijn. In de meeste reisverslagen zijn beschrijvingen aan te treffen van het landschap, de dorpen, de bedrijvigheden van de eilanders, hun kleding en gestalte, alsook bijzondere gewoonten en gebruiken, zoals het 'queesten', het 'krieken', de 'meierblis', de 'Sunderklaasvieringen' en andere vormen van eigentijds vermaak.⁷ Waar het me echter vooral om te doen is, is de wijze waarop reizigers de 'volksaard' van de toenmalige eilanders hebben beschreven.

In een verslag van hun in het begin van de achttiende eeuw gemaakte reis tekenen Egmond van der Nyenburg & Heyman over 'de inborst der Inboorlingen' van Texel aan: 'Zy zyn spaarzaam, behelpen zich met geringe spys en drank, doch zyn zeer begeerig om winst te doen, welke zy dan ook meest op zee zoeken' (1757, 4). Zij vervolgen: 'Het vrouwvolk is er vriendelyk, redelyk gaauw en gansch niet leelyk, houdende veel van Vryagien' (ibid., 5). Wat betreft dit laatste duiden de schrijvers ongetwijfeld op de gewoonte van het queesten. Zoals velen hier in extenso verslag van hebben gedaan, gingen ook Egmond van der Nyenburg & Heyman, die aan de vooravond van een wereldreis ongeveer zes weken op Texel verbleven in afwachting van gunstige wind om uit te zeilen, hier uitgebreid op in. Zelfs de spaarzaamheid van de Texelaars brachten ze in verband met het queesten. Ze schreven: 'ook vindt derzelve spaarzame inborst daarbij hunne rekening, doordien in de lange Wintersche avonden en nachten daar-

door vuur ende licht gespaart worden' (ibid.).⁸ Het is voor ons jammer dat Egmond van der Nyenburg & Heyman hun tijd slechts enkele weken op Texel verbeidden alvorens ze konden afvaren. Hoeveel meer zouden we niet aan de weet zijn gekomen wanneer ze, zoals niet exceptioneel was, maandenlang op Texel hadden moeten vertoeven voordat wind en stroom het mogelijk maakten om het ruime sop te kiezen.

Zoals het ligt beschikken we pas weer over een ander verslag dat in het begin van het laatste kwart van de achttiende eeuw verscheen.⁹ In 1776 meldde de bekende schrijver Le Francq van Berkhey dat hij de Oudeschilders wat ruw in de omgang en onbeleefd vond, wat hij toeschreef aan hun omgang met het 'woeste zeevolk' (1776, 1001). Meer naar het binnenland

'vind men verre de meeste Liedten vry heusch; en, zoo men 'er recht bekend is, betoonen zy eene algemeene gulhartigheid en gastvryheid; dog buiten dit heerscht 'er onder hen al mede, eene soort van minagting of agterhoudendheid, voor een ieder, die maar de schaduw heeft van een Vreemdeling te zyn. Men zou ze wel een weinig doorsleepen op het winstzoeken, mitsgaders wat wantrouwig, mogen noemen, en inderdaad, de goede trouw is er flauwtjes; dan 't eene en 't andere is hun, door de dagelyksche ondervinding, in den Handel met misleidende vreemde Volkeren, geleerd, en word bykans noodwendig in hun vereischt. Verder heeft men deeze onze Landzaaten voor een zeer eerlyk en deugdzaam Volk te houden. Onder de deftige Burgers is de dronkenschap ten uiterste veragtelyk; maar de Lootsen en dergelyke Gasten, welker aantal vry groot is, neemen voor de Zeelugt nog al dikwerf een frischen Slok, en gaan 'er zig wel eens in te buiten. De Speelzugt is 'er, vooral in 't hartje van 't Eiland, weinig of niet bekend; ten minste hunne geneigdheid strekt 'er zig niet zeer toe uit. Gemeenlyk heeft dit Volk een vergenoegden en vrolyken aart; op hunne Bruiloften, Kermissen, en dergelyken, vermaaken zy zig, onder het zingen van allerlei deuntjes, zeer met een huppelenden dans; waarin zy, minder door de kunst, dan door de natuur, geoeffend zyn.' (ibid., 1001-1002)

Van Berkhey gaf dus een niet ongunstig beeld van de mentaliteit van de eilanders, zij het dat hij ze net als Egmond van der Nyenburg & Heyman wat winstbelust vond.¹⁰ Een Duitser die in die jaren het eiland ook bezocht huldigde wat dat betreft een veel extremer standpunt. Hij vond het leven op Texel schrikbarend duur en zei ervan: 'Es ist nirgends in der Welt so unmäßig theuer zu leben, als hier. Man scheint hier in der Räuber- und Beutelschneiderhände gefallen zu seyn' (Willebrand 1769, 209). Maar daar moet bij vermeld worden dat het in berichten over reizen in den vreemde niet ongebruikelijk was om het betoog te larderen met jammerklachten over afzetterij, slechte kost in herbergen en ander ongemak.

Geeft Le Francq van Berkhey al wat meer inzicht in de mentale houdingen van de Texelaars, in de brieven van de Haagse kunstschilder Pieter

van Cuyck betreffende de periode die hij op Texel verbleef, gepubliceerd in 1789, staan talrijke waarnemingen over het eiland en zijn bewoners.¹¹ In het algemeen is het zo dat hij de eilandelijke produkten prees, maar zich nogal minachtend over het karakter van de mensen uitliet. In het algemeen, want bijvoorbeeld de loodsen uit Oude- en Nieuweschild loofde hij om hun ijverigheid, bekwaamheid en wakkerheid (ibid., 68, 122). Maar die loodsen waren dan ook 'doorgaans zeer wel gestelde lieden (...), die geene zwaarigheid maaken zullen, om U, wanneer Gy hen bezoekt, meer dan ééne soort van wyn aan te bieden' (ibid., 73). Ik vermoed dat Van Cuyck van die gastvrijheid meermalen gebruik heeft gemaakt en dat dat zijn beeld van de loodsen danig beïnvloed heeft. Dat beeld was voor de rest van de Texelaars minder positief en gold in het bijzonder voor de boeren. Vooral uit zijn Twaalfde Brief (getiteld 'Bevolking van Texel; Godsdienst; gedaante, taal, kleeding en imborst der Inwooneren') weten we hoe Van Cuyck tegen de Texelaars – met name tegen wat we nu hun mentaliteit zouden noemen – aankeek:

'Wat nu aangaat de geëartheid of imborst van de Inwooneren van Texel, daar op is niet veel te roemen; zy zyn wel machtig en by uitneemendheid zindelyk, maar teffens hoofdig, wantrouwende, baatzuchtig, en zoo lui als de Spanjaarden; zy hebben weinig besef van het onderscheid der standen in de burgerlyke maatschappij; heer, vrouw, knecht, meid, ouders en kinderen, zyn by hen byna alle in denzelfden rang; alleenlyk bewyzen zy eenigen eerbied aan den ouderdom; zoo weinig weeten zy wat eer is, dat ik een kaerel aldaar tot schoolmeester en voorzanger heb zien aanstellen die, wegens begaane ontrouw in een ondergeschikt amptje aan de gemeene middelen, gebannen was geweest; en dat ik een geschavotteerden in een zelfde gelag met braave boeren heb zien drinken.' (ibid., 92-93)

Van Cuyck wijst verder op wat hij zag als de 'luiheid' van de Texelse boeren:

'Een Texelsche boer doedt niets anders, dan somtyds zyne koeijen melken, zyn hooi en koorn, wanneer het gemaait is, op wagens laaden en naar huis ryden, en des zomers somtyds zyne schaapen wasschen en scheeren; hy veracht den werkzaamen bovenlander, die op dit eiland niet koomt, vóór dat hy zyn werk op het vaste land van Holland heeft afgedaan; en die tot al het zwaare werk van maaijen, delven, en diergelyke, gebruikt wordt, waar voor hy zich zeer rykelyk doet betaalen, en dus door de gestadige beweeging zyner knokken den luijen boer het ge-reede geld afhaalt.

De Eilanders vereeren deeze werkzaame lieden met den naam *poep*; met welken naam zy de vreemdelingen in het gemeen doopen, door dezelve een Zeeuwschen, Gelderschen of Haagschen poep te noemen.

Het daadelyke voordeel is het eenige middel, om de Texelaars in beweging te brengen, en hun iets ten algemeenen beste te doen onderneemen.

De vrouwen zyn even lui als haare mannen; behalven het huiswerk houden zy zich byna nergens anders mede bezig, dan met het melken van de schaapen en het maaken van kaas.' (ibid., 93)

Die luiheid van vrouwen bleek bijvoorbeeld uit hun afgenomen huisnijverheid. Voorheen sponnen, weefden en bleekten de vrouwen hun eigen linnen, waartoe boeren vlas verbouwden. Maar in Van Cuycks tijd klaagden oude vrouwen dat de jonge hun eigen linnen niet meer sponnen, terwijl zij het linnen voor lijf, tafel en bed nog zelf plachten te maken. Het gevolg was wel dat de stof voor duur geld ingevoerd moest worden (ibid., 94). Volgens Van Cuyck viel dit 'verval van zeden' toe te schrijven aan het overmatig gebruik van thee en vooral koffie, 'welke zy viermaal, ja vyfmaal, daags gebruiken, en waar by zy dan altyd met de een of anderen buur of bekenden werkeloos zitten te babbelen' (ibid., 95). Daarbij gebruikten ze dan ook nog zoetigheid in de vorm van babbeluinen, die in grote hoeveelheden op Texel aangevoerd werden. Juist over de wassende import van goederen, die men voor een goed deel zelf zou kunnen produceren, en het inschakelen van rondtrekkend werkvolk (de 'bovenlanders') voor een aanzienlijk arbeidsloon sprak Van Cuyck zijn bezorgdheid uit, na er eerst op gewezen te hebben 'in welken hoogen graad de ondeugd van luiheid eene ingewortelde kwaal by de Texelaars geworden is' (ibid.). Door die luiheid, zo meende hij, werd de kaars aan beide einden tegelijk aangestoken: 'aan de ééne zyde veroorzaakt zy het verlies van tyd, en aan den anderen kant het gemis van gereed geld; hoe moet zulks binnen den tyd van eene eeuw hen niet verarmen!' (ibid., 95-96). Van Cuyck vond die 'onverschillige luiheid' maar een 'walgelyke ondeugd', net zoals de 'eigenbaat' en 'baatzucht' van de Texelaars, opnieuw weer vooral onder de boeren (ibid., 96-99). De kunstschilder uit het stedelijk-burgerlijke milieu had grote moeite om, zoals hij dat noemde, 'gemeenzaam' met de Texelaars te worden. Pas toen hij wat meer op de hoogte raakte van hun 'imborst' en zich daaraan aanpaste, lukte hem dat, waarbij overigens het inspelen op de zojuist genoemde baatzucht een handje hielp:

'een vreemdeling, die hunne vrolykheden wil bywoonen, behoeft slegts een half ankertje witte wyn in eene herberg te bekostigen, en zulks door den herbergier of éénen van zyne bekenden aan de jonge lieden te laten rond zeggen; dan komen er de maats, met hunnen meisjes vergezelt, dansen, en zyn den geheelen nagt vrolyk; ook zullen zy dan gaarne zien, dat de vreemdeling deel in hunne vermaaken neeme, zonder dat zy deswegens erg denken, of minyverig worden zullen.' (ibid., 99)

Over de mentaliteit van de Texelaars wist Van Cuyck derhalve maar weinig goeds te melden. Toch noemde hij een paar 'positieve' karaktertrekken, namelijk de zindelijkheid en zuinigheid van de eilanders (ibid., 101), waarin men typisch burgerlijke deugden herkent. Bij zijn kritisch oordeel is het des te opmerkelijker dat Van Cuyck over het queesten nogal vergoelijkend schrijft. Hij betoogt

'dat het queesten hier gepaart gaat met de goede trouw en eenvoudigheid van zeden; ook maaken de Ouders geene zwaarigheid om de jonge lieden te laten be- gaan, verzekert zynde, dat, indien er eenige gevolgen ontstaan, het huwelyk de geschiedenis der vreijaadje besluiten zal; de gelykheid van staat brengt ook veel toe tot deeze gewoonte; nochtans gebeurt er in deeze bedorven tyden nu en dan wel eens een ongelukje; maar dit is altyd zeker, dat, al hadt een meisje zes vryers, en bygevolg zoo veele queesters, gehad, zulks, indien zy vry blyft, geen het minste nadeel toebrengt aan haare eer of goeden naam; en dat de zevende haar zoo gaarne ter vrouwe neemt, als of hy de eerste ware.' (ibid., 107)

Maar niet iedereen kon zomaar bij een meisje te queesten gaan; het vrijerspaar moest van gelijk slag zijn, en het moest voornemens zijn om, als ze elkaar op den duur behaagden, te trouwen (ibid., 108). Tot zover Van Cuycks tirade.

Een 'beschaafd' en 'ontwikkeld' volk

In 1830, ruim 40 jaar nadat Van Cuycks brieven werden gepubliceerd, deed de rechtsgeleerde Jan Ackersdijck in zijn *Stukken uit eene reize door het Koninkrijk der Nederlanden* verslag van een bezoek aan Texel op 3 september 1826. Aan een verblijf in de Oudeschilder herberg 'Het Wapen van Haarlem' bewaarde hij geen goede herinneringen, omdat daar tot vier uur 's nachts kroeg gehouden werd en, zoals de man schreef, 'laffe en zedelooze gesprekken en gezangen' hem alle rust benamen (1830, 123). Kennelijk had Oudeschild toen nog alles van een havenplaats, inclusief de levendigheid en rumoerigheid van het zeevarend volk. Maar Ackersdijck schreef daar verder niets over. Hij schilderde vooral het eilandelijke landschap met de dorpen en de bedrijvigheden waarmee men zich onledig hield. Over de mentaliteit liet hij zich nauwelijks uit, of het moest zijn dat de vrouwen met de Noordhollandse mode meelingen, dat de Texelaars liefhebbers van smullen en drinken waren en dat het queesten nog steeds gangbaar was.

In reactie op het stuk van Ackersdijck stelt een anonieme auteur met de initialen V.D. in het tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1830)

kritisch dat 's mans verslag uiterst oppervlakkig was, omdat het op een bezoek van slechts één dag stoelde.¹² Zo zou volgens V.D. het queesten al sinds enige jaren zijn verdwenen (ibid., 391). V.D. zelf was wegens belangrijke zaken gedurende langere tijd op Texel geweest en had toen, naar zijn gewoonte, aantekeningen gemaakt 'betreffende de plaats, inwoners, zeden en manieren enz.' (ibid., 339). Het kan dus de moeite lonen om stil te staan bij wat deze auteur te berde heeft gebracht. Aardig is dat hij onmiddellijk begint met een observatie over welk beeld er bij vastelanders door de bank genomen over eilanden bestond:

'Over het algemeen heb ik opgemerkt, en heb dit trouwens bij eigene ondervinding, welk een hoogst ongunstig denkbeeld men meestal zich van een Eiland vormt. Ik herinner mij nog zeer goed het oogenblik, toen ik mij naar *Texel* begaf. Opgevoed in eenen kring en op eene plaats, waar men hoegenaamd geen eigenlijk denkbeeld van zee of eiland had, waar alwat zee heette reeds eenen zekeren afschrik inboezemde, was het mij een wonderlijk denkbeeld, toen ik, om gewichtige redenen, mij naar een *Eiland* moest begeven, en aldaar eenigen tijd vertoeven! Een denkbeeld van bekrompenheid van plaats; barheid van oord; een klein plekje gronds, van waar men steeds de oneindige zee voor oogen had; onbeschaafdheid van zeden...' (ibid., 340-341)

In dit indertijd bestaande vooroordeel ligt vermoedelijk een belangrijke verklaring voor het feit dat in de achttiende en negentiende eeuw slechts zeer weinig reizigers in Noord-Holland zich noordelijker dan Alkmaar waagden. En dat dit op een *vooroordeel* stoelde, maakte de schrijver V.D. zelf duidelijk. Want met die 'onbeschaafdheid' viel het alleszins mee, zoals de auteur moest erkennen. Hij maakte gewag van de hoge trap van 'wezenlijke beschaving', waaraan hij het onderwijs niet vreemd achtte. Het trof hem dat het op Texel een uitzondering was wanneer iemand niet lezen en schrijven kon. Hij roemde het plaatselijk bestuur, dat zo verstandig was een deel van zijn inkomsten aan het lager onderwijs te besteden. En V.D. kon er zijn verbazing niet over uit dat er 'te midden van de golven der Noordzee, nog ware beschaving en geestontwikkeling gevonden en aangekweekt' werd (ibid., 390). Hij was van oordeel dat de Texelaars over het algemeen 'hupsch, vriendelijk en beschaafd' (ibid., 391) waren. Doch de auteur merkte op dat er tussen de dorpen nogal wat verschillen bestonden wat de geaardheid en zeden van de Texelaars betrof. Dat had deels ook te maken met de uitgeoefende beroepen. Ik citeer hem nogmaals:

'Aan *den Burg*, bij voorbeeld, dat een landelijk vlek is, waar de meeste burgers kooplieden, winkeliers, ambachtslieden, enz. zijn, en de voornaamste bewoners, die aldaar in verschillende posten of betrekkingen geplaatst zijn, of wier familiën

aldaar leven, van buiten het Eiland zijn, wier omgang noodwendig op de andere standen moet invloed hebben, aldaar neemt men onder beide sekten der geboren *Texelaren* een geheel anderen geest en manieren waar, dan aan het *oude Schild*, waar de rondheid, gulheid en ook wel *zeer* luidruchtige vrolijkheid gevonden wordt, die den zeeman veelal kenmerkt. Aan het *Oosterend, de Waal*, en op het platte land, kunt gij weêr al het stijf eenvoudige en eigenaardige van den boerenstand vinden. Dit gaat zoo ver, dat elk dorp een zeker gevoel van eigen-ik heeft ten aanzien der andere, hetwelk zich soms in kleinigheden zelfs openbaart.' (ibid., 390-391)

Voor al de burgerstand van Den Burg sloot qua levensstijl kennelijk goed aan bij de levensstijl die de auteur gewoon was. Hij schreef bijvoorbeeld dat er in de eilandelijke hoofdplaats onder de fatsoenlijkste ingezetenen een vrij goede samenleving was, die zich tot de eigen stand en kring beperkte en die afgescheiden was van de geboren ingezetenen. Men las er de meeste Hollandse dagbladen en tijdschriften en door de dagelijkse correspondentie met Amsterdam was men vrij goed van het recente nieuws op de hoogte (ibid., 391). V.D. bevond zich op Texel kennelijk in een geciviliseerd gezelschap. Maar voor sommige bevolkingscategorieën had hij nauwelijks een goed woord over. Ik kom daar aanstonds op terug.

Overigens wijst V.D. (ibid., 345-347) op de verarming van de loodsen, hetgeen door de stremming van de maritieme handel onder Napoleons Continentale Stelsel werd veroorzaakt en door het gereedkomen van het Noord-Hollands Kanaal in 1825 en het als gevolg daarvan verleggen van de route van de scheepvaart op Amsterdam nog eens werd versterkt. Al lang voorbij waren de tijden, als door Van Cuyck geschetst, waarin de loodsen hun bezoekers konden vergasten op meerdere soorten wijn. Zelf moesten ze het inmiddels stellen met een schraal belegde boterham. Dominee Potter, die op Texel een bezoek aan een familielid bracht, wees in een verslag (1836) over een reis die hij in september 1813 had gemaakt ook op de afgenomen welvaart op Texel als gevolg van de Franse bezetting. Maar er waren, vooral in Den Burg, nog steeds tekenen van voorspoed en de Texelaars leefden ruim en goed. Dat zal dan wel voornamelijk opgegaan zijn voor dat deel van de bevolking dat hij bezocht heeft, want uit andere bronnen weten we dat er op het eiland steen en been geklaagd werd over de toenemende armoede onder het Franse juk (vgl. Van Ginkel 1993). Maar dat terzijde. Potter, die slechts enkele dagen op Texel vertoefde en alleen Oudeschild, Den Burg, De Waal en Oosterend bezocht, kwam eveneens tot een vrij positief oordeel over de eilanders. Hij schreef er het volgende over:

'(...) over het geheel beminnen deze Eilanders den omgang, en dezelve is gul, vrolijk, ongedwongen; ook zij zijn in den grond echte liefhebbers van goede cier, schoon men dien trek thans ook niet zoo goed bot kan vieren als voorheen: over het geheel zijn zij gul van aard, vriendelijk en beschaafd, welk laatste natuurlijk een gevolg is van de betrekking van velen dezer Eilanders op andere landen en volkeren, en den dagelijkschen omgang met vreemdelingen en reizigers. De denkwijze is over het algemeen *liberaal*, vooral ook in het godsdienstige. Elk staat zijne belijdenis voor, en toont dit door het vlijtig bijwoonen der godsdienstige verzamelingen, en voor het overige gaan alle met elkander als broeders om, zonder dat de een den anderen om zijn geloof veroordeelt. Ja zelfs is het niet vreemd, in eene en dezelfde kerk leden van alle de verschillende gezindheden onder de opmerkzame toehoorders te zien.

In de dagelijksche levenswijze heerscht, bij mijn weten, niets bijzonders. Zindelijkheid en orde heerschen in de huizen, zonder dat *Noordhollandsche* popachtige en gekke, hetwelk van de vertrekken in het huis eenen afgod, en het leven lastig maakt. (...) De lust om nuttige werken te lezen is op dit Eiland algemeen, en vele boeren zijn leden van het een of ander leesgezelschap.' (ibid., 25-27)

Ook andere reizigers oordeelden gunstig over de eilandbevolking. Zo noemde Dethmar de Texelaars vriendelijk, hartelijk en gastvrij (1839, 219-220). In een artikel in *De aardbol* van 1841 werden de Texelaars gekenschetst als 'eenvoudig van zeden, gastvrij en over het geheel welgestelde lieden', die onbekrompen en gulhartig waren (Best & Witkamp 1841, 118) en Van der Aa roemde in zijn *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* de trap van beschaving op Texel en de spaarzame levenswijze van de eilanders, waardoor velen tot welstand waren gekomen (1848, 104). In 1856 ging de schrijver Frederik Allan ook in op de Texelse mentaliteit. Hij merkte de volgende karaktertrekken op: godsdienstige verdraagzaamheid, 'een goed ontwikkeld verstand' en een 'vrij hoge trap van beschaving' - ook onder de 'lagere volksklasse', zoals handwerkslieden en dagloners, van wie velen zich kenmerkten door een 'fiks ontwikkeld verstand en helder oordeel', arbeidzaamheid, openstaan voor nieuwigheden, weinig of geen misbruik van sterke drank, matigheid, zindelijkheid, 'gulle gastvrijheid', vriendelijkheid en voorkomendheid jegens vreemdelingen (ibid., 12, 121-122). Hij meende dat het veelvuldig verkeer met vreemdelingen en het volksonderwijs er mede toe geleid hadden dat er zoveel beschaafde eilanders waren, beschaafd juist ook jegens vreemdelingen. Allan stelde:

'Is het waar, dat de taal eens volks het ware kenmerk is van zijne beschaving, dan zal ook de wijze van uitdrukken, die men bij deze Eilanders waarneemt, een gunstig bewijs leveren voor *hunne* beschaving. De geringste handwerksman of sjouwer, (uitzonderingen zullen er altijd wel te vinden zijn) weet zich beleefd en geregeld uit te drukken; zijne antwoorden kenmerken een goed ontwikkeld gezond verstand dat, zoo ten gevolgen van gedurigen omgang met vreemdelingen,

als door de meerdere gemeenschap met naburige streken dan vroeger plaats had, veelzijdig is beschaafd geworden. Een plomp *ja* of *nee*; of hoogstens *ja-nee meneer!* zal hier niet worden gehoord; in één woord, wij aarzelen niet te verklaren, dat de Texelsche lagere volksklasse, in dit opzigt, als een voorbeeld mag worden voorgesteld aan een groot gedeelte van de plateland bewoners der provincie Noord-Holland. Onvermoeide werkzaamheid en een open oog voor de vorderingen die er ten opzichte van landbouw, nijverheid, enz. plaats grijpen, kenmerken over het algemeen deze beschaafde Eilanders.' (1856, 121-122)¹³

Tot slot van deze reeks reizigers vond Frederik Willem van Eeden, de vader van de bekende litterator, de Texelaars in het algemeen 'een verstandig en ontwikkeld slag van menschen' (1868, 362). En de Fransman Henry Havard sprak over de 'wakkere geest en werkzaamheid der Texelaars' (1875, 146), maar uit het verslag van zijn tocht langs de boorden van de Zuiderzee worden we over de Texelse mentaliteit verder niet veel wijzer.

Al met al schetsten reizigers – Pieter van Cuyck uitgezonderd – een vrij positief beeld van de Texelse bevolking. Waarschijnlijk waren zij te gast bij of verkeerden en converseerden zij met lieden die er grotendeels dezelfde waarden, normen en denkbeelden op na hielden als zijzelf. De reizigers waren merendeels leden van de stedelijke burgerij, die bijvoorbeeld ijver, spaarzaamheid, zindelijkheid, welgemanierdheid en dergelijke als deugden beschouwden. Die deugden vonden ze ongetwijfeld bij hun gastheren en -vrouwen, die tot de lokale notabelen behoorden en zelf actief waren in typisch burgerlijke instellingen, zoals plaatselijke afdelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de Afschaffingsbeweging, of in een Armbestuur. En juist vanuit zulke instituties werd een beschavingsoffensief gelanceerd dat onder een groot deel van de Texelse bevolking effect sorteerde (zie Van Ginkel 1993, 231ff.). Maar dat onbekend onbeminde maakt, blijkt uit de wijze waarop de toeristen *avant la lettre* aankeken tegen de Texelse boeren. Want hun oordeel over die beroepscategorie was lang niet mals. In de ogen van Van Cuyck deugden de boeren al niet erg, maar ook sommige latere bezoekers van Texel hadden weinig goede woorden voor de boerenstand over.

De 'luie' boerenstand: schetsen en kanttekeningen

Dat gold bijvoorbeeld voor de anonieme V.D., die de Texelaars over het geheel juist zo goedgezind portretteerde. Desondanks kreeg hij nauwelijks één enkel aardig woord over de Texelse boeren uit zijn pen. Net als Van Cuyck wees V.D. op hun 'traagheid', 'luiheid' en 'onkunde' (ibid., 392,

393). De Texelse boer vond hij 'over het algemeen, vadzig, eigenwijs en stijfhoofdig' (ibid., 393). Hij meende dat er meer land bebouwd zou moeten worden, zodat men geen aardappelen, gerst, tarwe en dergelijke zou hoeven in te voeren, maar 'dan zou de boer wat meer moeten werken en wat minder zijn gemak moeten houden' (ibid., 392). En daaraan schortte het nu juist, want de boeren waren weinig tot verandering geneigd. De Texelse boer had

'geen den minsten lust, om hetzelfde tot verbetering van zijnen stand aan te wenden. Wanneer hij de dringende behoeften des levens vervuld ziet, dan bekommert hij er zich weinig om, of hij ook eenige *genoegens* daaraan kan toevoegen, die hij bovendien aan zijn eigenbelang kon dienstbaar maken, door netheid b.v. op zijne boerderij of woning, het schoonhouden zijner landerijen, het aanleggen van een tuintje of moezerij, het kweeken van eenig plantsoen, dat hem des zomers eene aangename schaduw, en des winters eene stevige beschutting konde verschaffen. Neen - dit alles is den regten *Texelschen* boer volmaakt onverschillig, en wat zijn vader en grootvader niet deden, behoeft ook *hij* niet te doen. Vandaar de staat van verwaarloozing en slordigheid, die men op een aantal boerenplaatsen bespeurt. (...) Het gaat den *Texelschen* boer, zoo als het vele, zeer vele menschen gaat. Hij klaagt, en men mag gelooven, dat daartoe reden is. Maar wanneer hij deed alwat nijverheid en vlijt vermogen, met zijnen tijd voortleefde, afstand deed van zijne domme vooroordeelen en bekrompene denkwijze, en alle die middelen aanwendde, die de gevorderde staat onzer Landhuishoudkunde thans kent en aanbiedt; dan voorzeker zou hij eens zien en ondervinden, dat met zijnen grond heel wat anders en wat meer kan gedaan worden, dan waarvan hij nu droomt: doch dan zoude hij zijn gemakkelijk leven moeten vaarwel zeggen, wat minder praten en pijpjes rooken en wat meer werken in den vroegen morgen of den laten avond. Maar - dit zal wel eene stemme in de woestijn wezen!' (ibid., 393-394)

Als een kleine pleister op de wonde vervolgde V.D. dat er ook uitzonderingen waren. Sommige boeren betoonden zich namelijk zorgzaam en ijverig. Zij vormden echter de spreekwoordelijke uitzondering die de regel bevestigde en uit alles wat V.D. over de boeren te melden had blijkt zonneklaar dat hij van hen geen hoge pet op had.

Enkele jaren later wreef een andere anonymus nog eens extra zout in de wonde, zo de boeren al kennis namen van datgene wat er zo onheuselijk over hen werd beweerd. Deze schrijver meldde in bloemrijke maar vernietigende bewoordingen:

'De *Texelsche* boer, die goed en ruim leeft en zeer gastvrij is, is traag van aard, en doet bijna nimmer enig kneuterwerk, anders dan voor tijdverdrijf (...); zij gaan goed gekleed, eten wat hun lust, en ontzien de herberg niet; doch zelden ziet men op *Texel* den boer, of iemand van zijnentwege, in het veld. Gods weër en wind waait over Gods akker, en het schaapje zoekt voor zich en zijnen meester

een tijdelijk bestaan. In den zomer besteedt de boer het maaijen en hooijen, per voer of wagenvracht, uit aan de hier veelvuldig komende bovenlanders. Alles gaat er wel; men leeft vrolijk, vreedzaam en onbezorgd; vechtpartijen, bankeroeten en diefstallen zijn op *Texel* uiterst zeldzaam. Men heeft er zijn dagelijksch brood, wel geen' rijkdom, maar ook geen drukkende armoede; en, zonder veel beweging of omslag, zit het gezonde huisgezin genoegelijk en blijde tusschen het wollig vee ter neder, hetwelk de gezellige hond somwijlen helpt bewaken.' (Anonymus 1837, 658-659)

Er is al met al sprake van tamelijk veel overeenkomsten in het – al dan niet stereotype – beeld van buitenstaanders over met name de Texelse boeren. Die zouden maar lui en conservatief zijn. Die grote mate van continuïteit kan overigens te maken hebben met het feit dat verschillende auteurs soms datgene wat hun voorgangers hadden geschreven (doorgaans zonder bronvermelding) kopieerden. Maar was het imago van Texelse boeren bij buitenstaanders nu terecht? Waren zij met andere woorden in het tijdperk tussen ruwweg het laatste kwart van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw werkelijk lui? De eilandhistoricus Van der Vlis, die onder meer Van Cuyck en de anonieme schrijver van het artikel uit de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1837 aanhaalt, schrijft in zijn *Texel: Land en volk in de loop der eeuwen* instemmend: 'Inderdaad schijnt de gemakzucht een kenmerk van Texelse boeren te zijn geweest', al voegt hij hieraan toe: 'Wij durven echter niet beweren, dat de minder gunstige beoordelingen ook nog voor het heden gelden. Wat de gastvrijheid betreft, die is niet veranderd: in het algemeen is de Texelaar ook nu nog gul, zeer gastvrij en geneigd te helpen als de nood aan de man komt' (1949, 206). Ook in een artikel over Texel in het midden van de negentiende eeuw verkondigde Van der Vlis de mening dat de boeren van het oude land toentertijd weinig initiatieven ontplooiden; voor die houding moest men vooral in de jonge polder Eierland zijn, waar allerlei nieuwigheden werden toegepast. Maar: 'De meeste schapenboeren waren wars van al wat nieuw was, slechts met veel moeite kwamen zij tot investeringen. Zij kenmerkten zich in de eerste plaats door zuinigheid en door behoudzucht in de letterlijke zin van het woord' (1965, 6).¹⁴

Toch meen ik dat er gerede twijfel over de vermeende inertie van de boeren mogelijk is. Ofschoon ik me in mijn onderzoek vooral op de vissers heb gericht, is het me bij het raadplegen van archief- en andere bronnen regelmatig gebleken dat de Texelse boerenstand het verre van slecht deed. Natuurlijk, er waren conjuncturele schommelingen met de ermee gepaard gaande perioden van welvaart en tegenspoed, maar over het geheel hadden de boeren mijns inziens tot de Grote Landbouwcrisis, die zo rond 1875 inzette, weinig reden tot klagen. Niet voor niets werd de witte en groene

Texelse schapekaas al in de eerste helft van de vijftiende eeuw uitgevoerd, terwijl die kaas in de zestiende eeuw in grote delen van Europa vermaard was geworden (cf. Croesen 1935, 110; Guicciardijn 1612, 245). Tot ver na het midden van de negentiende eeuw zouden schapekaas en -wol de belangrijkste exportprodukten van het eiland blijven (cf. bijv. Hedendaagsche 1750, 586; Ackersdijck 1830; Allan 1856). Een deskundige, de directeur van de rijksveeartsenijschool te Utrecht, rept in zijn *Handleiding tot de inlandsche schapsteelt* (Numan 1835) met geen woord over 'luiheid' onder Texelse boeren, ofschoon hij aan hun bedrijf veel aandacht schonk. Integendeel: hij roemde juist hun kennis en kunde. Er was nòg een uitzondering in de litanie over de indolente aard van de agrariërs. Frederik Allan meende namelijk, zoals hiervoor al even bleek, dat zij open stonden voor nieuwe ontwikkelingen in de landbouw. Ook uit andere passages blijkt dat de boeren naar zijn mening allesbehalve lui waren. Sterker nog, Allan wees erop dat menigen het door een matige en spaarzame levenswijze tot welvaart had gebracht, waarbij het vergaarde kapitaal vooral uit land en vee bestond (1856, 12).¹⁵ Was er dan in twintig jaar tijd – in 1837 deed de eerder genoemde anonieme scribent immers nog uiterst badinerend over de boeren – zoveel veranderd?

Dat is mogelijk en dat zal dan vermoedelijk te maken hebben met de aanleg van Eierland in 1835 en van andere polders in het volgende decennium. Dit bracht veranderingen in de boerenbedrijfsvoering met zich mee. Veel agrariërs gingen zich namelijk specifiek op de akkerbouw en de hoornveehouderij toeleggen, waar vóór 1835 de schapenteelt een dominante plaats in de eilandeconomie had ingenomen. Mogelijk wekten de schapenboeren bij de reizigers een 'luie' indruk, omdat de schapenteelt ten opzichte van sommige andere agrarische bezigheden relatief arbeidsextensief was. Zo namen de schapenboeren er in de late achttiende en vroege negentiende eeuw gedurende de rustige tijd in hun bedrijf waarschijnlijk inderdaad hun gemak van. Maar waarom zouden ze dat niet doen: ze konden op hun bedrijfjes goed rondkomen en taalden niet naar meer. Het punt is dat hun houding niet strookte met de idealen van de stedelijke burgerij, wier leden meenden dat de mens onder meer op de wereld was om hard te werken en naar winst te streven. Wie aan dat ideaal in hun ogen niet voldeed, werd gestempeld met het stigma van luiheid. Omdat zij zich dit niet alleen verbeeldden, maar ook beschreven, is dit beeld aan ons overgeleverd en moeten wij het op zijn waarde schatten. Het is weinig meer dan een representatie van de burgerstand over de boerenstand, waarbij het morele oordeel in die verbeelding vooral te maken had met onbegrip. Des te opmerkelijker is het daarbij dat deze rondtrekkende burgerlui kennelijk wèl vonden dat *anderen* er een ethos van hard werken op na moesten hou-

den, maar dat zij hun eigen, soms maandenlange, reizen niet zagen als een vorm van onthouding van arbeid, als 'luiheid' dus.

Slotbeschouwing

Antropologen, zeker degenen die vanachter hun bureau over verre, vreemde volkeren schreven, hebben uitgebreid gebruik gemaakt van reisverslagen als grondstof voor hun eigen beschouwingen (vgl. Wheeler 1986, 52). Merkwaaardig genoeg hebben ze de beschrijvingen van reizigers links laten liggen wanneer die hun eigen samenleving en cultuur betroffen.¹⁶ Daar moet dan echter onmiddellijk aan toegevoegd worden dat antropologen tot voor kort hoegenaamd niet geïnteresseerd waren in de fenomenen die ze in hun eigen maatschappij konden waarnemen. Maar zelfs nu de bestudering van eigen land en cultuur ook door hen ter hand wordt genomen, maken zij van de mogelijkheden en inzichten die reisverslagen kunnen bieden nauwelijks gebruik. Dat heeft wellicht te maken met de problematische aard van deze bron, die ik eerder al uitgebreid aan de orde heb gesteld. De letterkundige Buijnsters schrijft bijvoorbeeld: 'In feite vormt het 18e-eeuwse reisverhaal een wonderlijk amalgaam, slecht in kaart gebracht, bijgevolg ook weinig bestudeerd. Literatuuronderzoekers, historici, geografen en antropologen gunnen elkaar hier de eer' (1987, 7). Toch komt het me voor dat er daardoor een etnografische *Fundgrube* genegeerd wordt, vooral ten aanzien van die epistels waaruit nauwkeurige waarneming en een scherp oog voor detail spreekt. In het geval van Texel valt te denken aan het werk van Pieter van Cuyck en aan dat van de auteur die schuilgaat achter de letters V.D., hoe problematisch van karakter hun epistels ook zijn.

Wat is nu de bruikbaarheid van het genre van het reisverslag voor de antropoloog, volkskundige of historicus? Als bron biedt het vooral het voordeel dat buitenstaanders, niet zelden *buitenlanders*, zich hebben uitgelaten over wat voor hen vreemd was. Daardoor weten we soms alleen iets via deze bron over bepaalde fenomenen, gebruiken, rituelen en dergelijke. We kunnen de verslagen verder vooral gebruiken als indicaties van hoe er in verschillende tijden over mentaliteit – in het onderhavige geval de Texelse mentaliteit – is gedacht. Voor de bewoners zelf immers was dat geen kwestie die ter discussie stond. Men leefde zijn leven en dacht waarschijnlijk weinig of in het geheel niet na over wat daar nu bijzonder aan zou kunnen zijn. Vooral in de confrontatie met 'overkanters' zullen de toenmalige Texelaars hebben opgemerkt dat de vastelanders 'anders' waren dan zijzelf, dat zij er bijvoorbeeld andere meningen en andere waarden en

normen op na hielden. Maar die buitenstaanders, zoals reizigers (en verder dominees, onderwijzers en dergelijke), zagen zich tijdens hun verblijf op Texel eveneens geconfronteerd met zaken en fenomenen die hen vreemd waren. Zodoende konden ze reflecteren over de vraag wat de eilandbewoners anders maakte dan henzelf. Omdat ook zij hun eigen noties niet ter discussie stelden, maar die als 'de gewoonste zaak van de wereld' beschouwden, legden ze de nadruk op wat ze anders vonden aan de Texelaars. En omdat zij nu eenmaal schrijvers waren, zijn die meningen geboekstaafd en aan ons overgeleverd en weten we eigenlijk veel minder – om niet te zeggen niets – over hoe geboren en getogen Texelaars die geen pen ter hand namen de bezoekers van hun eiland zagen.

Dat gezegd zijnde, is eigenlijk al duidelijk waarin de waarde van reisverslagen ligt: wat zouden we weten over de houdingen, opvattingen, ideeën, normen en waarden van de Texelaars in de periode tussen ruwweg 1750 en 1875 wanneer we niet onder meer door de beschrijvingen van reislustige lieden een tipje van de sluier opgelicht kregen? Het is precies die kwestie waarop de antropoloog Michael Harbsmeier heeft gewezen om de vraag te beantwoorden, waarom de blik van historici, etnologen en antropologen in toenemende mate op reisverslagen valt om iets te kunnen zeggen over de sociaal-culturele verhoudingen in bepaalde landen gedurende de Nieuwe Tijd (1982, 1; vgl. Maczak 1982, 315). Reisverslagen bieden echter geen direct zicht op de mentale wereld van degenen waarover ze handelen. Ze zijn immers bemiddeld door de ideeënwereld van de schrijvers. Voor zover ons ook andere bronnen ter beschikking staan, zouden we die met elkaar moeten vergelijken om tot een afgewogener beeld te komen. In mijn boek *Tussen Scylla en Charybdis* (Van Ginkel 1993) heb ik dat waar mogelijk proberen te doen en wat onder meer door reizigers is geschreven van kanttekeningen voorzien. Wanneer bijvoorbeeld uit bepaalde bronnen blijkt, dat er grote hoeveelheden alcohol op het eiland werden ingevoerd, kunnen we vraagtekens plaatsen bij de opmerking van sommige reizigers dat de consumptie van sterke drank op Texel – in tegenstelling tot de situatie in veel andere Nederlandse plattelandsgemeenschappen – nauwelijks een rol speelde. En ook met de 'godsdienstige verdraagzaamheid' viel het wel mee – of, net zoals men wil, tegen. Men kan natuurlijk betogen dat er voor een ethohistorisch onderzoek gebruik moet worden gemaakt van reisverslagen waarin een persoonlijke zienswijze, vooringenomenheid en idiosyncratieën van de samensteller nauwelijks of niet mogen meespelen (zie Harbsmeier 1982, 1), doch dat zal doorgaans een schone droom blijven. Bovendien is het niet noodzakelijk en zelfs onwenselijk om die voorwaarden te stellen. Slechts weinig verslagen zouden Harbsmeiers toets der kritiek doorstaan. Het lijkt me realistischer in het oog te houden

in welke periode, door wie en voor wie geschreven werd en welk kennisbelang er met het schrijven en publiceren van reisverslagen gemoeid was. Zo kan men in elk geval proberen zicht te krijgen op het 'filter' waardoor reizigers waarnamen.

Noten

* Het onderzoek op Texel werd verricht van december 1989 tot maart 1991 en gefinancierd door de Stichting Sociaal-Culturele Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (projectnummer 500-276-202). Jozada Verrips was zo goed om een eerste versie van dit artikel te becommentariëren. Voor hun kanttekeningen en suggesties dank ik Kitty Verrips, Johan Heilbron en de overige redactieleden van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*.

1 Wie een impressie wil krijgen waarover deze buitenlanders zoal hebben geschreven, raadplege bijvoorbeeld de boeken van Brugmans (1929), Vrankrijker (1942), Kruizinga (z.j.), Bientjes (1967) en de recente dissertaties van Van Strien-Chardonneau (1992) en Van Strien (1993). Overigens is het thema wat buitenlanders van Nederlanders vinden nog steeds populair, gezien het aantal boeken dat er recentelijk over is gepubliceerd (vgl. bijv. Bina et al. 1993; Chartier 1992; White & Boucke 1990; Willems & Cottaar 1989).

2 Van de 328 referenties bij Jacobsen Jensen (1919) betreffende reisverslagen van bezoekers aan Amsterdam bevatten er blijkens zijn index slechts vijf beschrijvingen over Texel, waarvan twee alleen Den Burg betreffen. In een aanvulling, gepubliceerd in 1939, behandelt geen enkele van de 57 literatuuropgaven op enigerlei wijze Texel. In twee recente proefschriften, resp. over achttiende-eeuwse Franse en zeventiende-eeuwse

Britse reisverslagen met betrekking tot Nederland, wordt over bezoeken aan Texel zelfs helemaal niet gerept (zie Van Strien-Chardonneau 1992 en Van Strien 1993). Noord-Holland benoorden het IJ was sowieso geen populaire reisbestemming, Zaandam en Broek in Waterland uitgezonderd (Van Strien-Chardonneau 1992, 186). Dat gold ook voor Amerikaanse reizigers die in de periode tussen het midden van de achttiende en het midden van de twintigste eeuw een bezoek aan het gebied brachten (Rowen 1982, 624).

3 Zie voor een uiteenzetting over de voetangels en klemmen van reisverslagen als antropologische bron Kommers (1987), die vooral de nadruk legt op het belang van de kenmerken van reisverhalen en hun subgenres voor selectie en interpretatie. Vergelijk verder Stagl (1983) en de bijdragen in Maczak & Teuteberg (1982) en Krasnobaev et al. (1980). Overigens stelt Harbsmeier (1982) een 'omgekeerd' gebruik van reisverslagen voor: niet ten behoeve van beschrijvingen van het land en volk waarover ze handelen, maar als bron voor de denkwijze van de auteurs en/of de mentaliteiten van het land waaruit ze afkomstig zijn. Hij acht dit mogelijk omdat er in reisverslagen dikwijls sprake is van binaire opposities zoals 'wild-beschaafd'. Het element 'beschaafd' blijft doorgaans ongenoemd, is geïmpliceerd. Door nu reeksen van binaire opposities te creëren kan men 'symptomal' de mentaliteit van een schrijver en de bevolkings-

groepering waartoe hij behoort achterhalen. Het komt me voor dat er aan deze werkwijze meer haken en ogen zitten dan Harbsmeier doet voorkomen. Moeten we, om maar eens iets te noemen, aannemen dat de schrijvers die aan Texelaars een hoge mate van beschaving toedichtten, zichzelf onbeschaafd of wild vonden? Het voert te ver om in dit artikel verder op dit aspect van Harbsmeiers betoog in te gaan. Het is echter wel zo dat reisverslagen een ambivalent karakter hebben en zowel informatie over een bezocht land en zijn bevolking als een (impliciete) mening over het eigen land en zijn bevolking bevatten (vgl. Maczak 1982, 315-316).

4 Zie hierover onder anderen Van Strien-Chardonneau (1990, 1993); Hoenselaars (1993); Buijnsters (1987); Dunthorne (1982); Rietbergen (1991, 1992); Jürgens (1994). Er zijn bijvoorbeeld 'leunstoelreizigers' geweest die – gewapend met allerhande literatuur – bij de eigen vertrouwde haard uitgebreide en goed gedocumenteerde verslagen neerpenden van nooit gemaakte reizen, inclusief de meest bizarre avonturen en lotgevallen die ze daarbij beleefd zouden hebben. Een bijzondere categorie gefantaseerde reizen betreft de zogenaamde 'voyages imaginaires', de 'utopieën' en de 'robinsonades' (zie hierover Buijnsters 1984). In dit verband is de titel van het boek van Percy G. Adams (1962) veelzeggend: *Travelers and Travel Liars 1660-1800*.

5 Dat er soms daadwerkelijk volgens bepaalde aanwijzingen gewerkt werd, blijkt uit een vroeg negentiende-eeuwse beschouwing (aangehaald in Kommers 1987, 30ff.). Ook Stagl (1983, 23ff.) wijst op het bestaan van die 'waarnemingschemata'. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw ontstond een trend van reizen als onderdeel van de opvoeding (het *Bildungsaspekt*) naar ver-

wetenschappelijking (het *Forschungsaspekt*) en tegelijkertijd naar individualisering van de manier van reizen en de reiziger zelf. Daardoor werd het avontuurlijke moment, het irrationele en anarchistische aspect van het reizen aan beheersing onderworpen. Juist daaruit ontstond volgens de Duitse etnoloog Stagl de sentimentele reisverslaggeving, waarbij de belevenis, de ervaring en de betekenisgeving een centrale plaats gingen innemen (ibid., 32).

6 Dat is overigens een kenmerk dat niet alleen toegeschreven kan worden aan reisverslagen, doch evenzeer aan bijvoorbeeld streekromans en een groot deel van de sociografische en etnografische literatuur. Het zou echter te ver voeren daar in het bestek van dit artikel nader op in te gaan.

7 Queesten en kriecken waren vormen van nachtvrijerij, de meierblis was (en is) een op 30 april gevierd kalenderfeest, waarbij oud materiaal verbrand werd (en wordt) en de Nieuwe en Oude Sunderklaasvieringen, waarin maskeraden centraal stonden, vonden op 5 en 12 december plaats. Tegenwoordig wordt alleen de Oude Sunderklaas nog in ere gehouden. Zie hierover onder meer Van der Vlis (1977) en Van Ginkel (1991a).

8 Een zo 'exotisch' gebruik als het queesten schreeuwde natuurlijk om beschrijving en veel auteurs hebben dit dan ook gedaan. Daarbij konden ze putten uit een in 1683 gepubliceerd boekje van Jaques Dardanelli (een gefingeerde auteursnaam), waarin de spot met het queesten werd gedreven. Dat het boertige scherts betrof wordt onmiddellijk duidelijk bij lezing van het titelblad, waarop onder meer staat: 'Historie der queesters, op de Noorder eilanden van Holland gebruikelijk; met de voornaamste practijken en aankleeven van dien. Vol aardige voorvallen, die onder dit queesten gebeuren. Door Jaques Dardanelli, vrijheer in

't Land sijner geboorte, tot Vermakelikhuisen'. Dit boek was gedrukt te 'Queestendam' door 'Kreelis Melissen groot liefhebber van 't queesten'. Dit roept de vraag op of het fenomeen van het queesten niet aan de fantasie van een frivole scribent is ontsproten en door voortdurend overschrijven in druk is gereproduceerd. Daar 'venstervrijen' en soortgelijke fenomenen op het Nederlandse platteland vrij wijd verbreid waren (cf. Van der Ven 1929), ga ik er vooralsnog van uit dat het queesten een daadwerkelijk voorkomend gebruik was. Overigens meldde Van der Ven dat het 'kweesten' over heel Nederland – ook in de steden – zou zijn voorgekomen (ibid., 53).

9 Althans, als we een geschrift van John Hill negeren. Hij is een voorbeeld van een 'fantasiereiziger', die onder het pseudoniem Joseph Marshall (1772) verslag uitbracht van een gefingeerde wereldreis, waarbij hij ook gewag maakt van een bezoek aan Texel (ibid., 179).

10 Arpots noemt de zedenkundige verhandeling in Le Francq van Berkhey's *Natuurlyke historie van Holland* 'een bronnenboek zonder weerga voor de studie van de achttiende-eeuwse mens' (1990, 67). Het boek is een lofzang op Holland, een uiting van vaderlandsliefde. Van Berkhey meende op het platteland de 'oorspronkelijke' bewoners van Holland te kunnen bestuderen, bewoners die – anders dan stedelingen – nog niet 'verbasterd' waren (1990, 67).

11 De briefvorm waarin reisverhalen gegoten werden, was in de achttiende eeuw een populair genre. Die vorm moest betrouwbaarheid van waarneming suggereren. Om die reden gebruikten veel 'imaginaire' reizigers hem, waardoor er van betrouwbaarheid juist lang niet altijd sprake was (zie Kommers 1987, 24). In 1787, twee jaar voordat zijn brieven door J.G. van Oldenbarnevelt werden gepubliceerd, was Van Cuyck echter gestorven,

zodat het hier waarschijnlijk niet handelt om een kunstgreep.

12 Overigens stond Ackersdijck hierin geenszins alleen. Er waren ook andere auteurs die nauwelijks een dag voet aan wal op Texel hebben gezet en er vervolgens niet voor schroomden om hele uiteenzettingen te geven als waren ze eilandkenners bij uitstek (bijv. Potter 1836; Dethmar 1839). Opmerkingen over de eilandgeschiedenis wijzen erop dat zij daarbij gebruik hebben gemaakt van eerder gepubliceerde bronnen. Maar zelfs over het karakter van de bevolking wisten ze na een verblijf van enkele dagen het nodige te berde te brengen. Anderen zwegen hier echter juist nagenoeg of geheel over en richtten hun aandacht vooral op het landschap (bijv. Pilati 1790, 214; M.J. 1834; Maaskamp 1819).

13 De Cocksdorper schoolmeester Deuzeman schetste soortgelijke mentale disposities in zijn *Aardrijkskunde van het Eiland Texel* (1897, 639). Overigens bezondigde de broodschrijver Allan zich aan een zeer vrijelijk gebruik van de brieven van Pieter van Cuyck, zonder maar éénmaal naar hem te verwijzen.

14 In zijn latere en uitgebreidere boek *tLant van Texsel* huldigde Van der Vlis een iets ander standpunt betreffende Van Cuycks observaties over boeren. Hij schreef daarin dat Van Cuyck het, waar hij de Texelse boeren verweet uit luiheid 'bovenlanders' bij de hooioogst in te schakelen, bij het verkeerde eind had. De boeren hadden maar één of twee knechts, als ze die al hadden, en *moesten* dus wel tijdelijke arbeidskrachten inschakelen (Van der Vlis 1977, 263). Overigens schetste Van der Vlis een somber beeld van de mentaliteit van mid-negentiende-eeuwse Texelaars. Zij zouden weinig over hebben gehad voor het algemeen belang, blijkend uit een geringe offervaardigheid, en sterk afhoudend staan tegenover buitenstaanders die zich uit

hoofde van hun functie op het eiland vestigden (1965, 6-7).

15 Ook 'insiders' zoals de Texelse burgemeester Loman (1890) en de Cocksdorper schoolmeester Deuzeman (1897) velden later in resp. een rapport over de landbouw en een aardrijkskundig boekje een betrekkelijk gunstig vonnis over de werkzaamheid van boeren. Toch zou hierna het beeld van de 'luie' Texelse boer niet uitgeroeid zijn. Nog in 1921 maakte Ro van Oven gewag van de 'traagheid' van de Texelaars, inzonderheid van boeren. Die traagheid werd 'in de hand gewerkt door het gemakkelijk bestaan en de weinige eischen van de schapeboeren, die de meerderheid op het eiland vormen. Ze zijn rijk en bezitten dan kudden van 8 à 900 schapen, ze zijn arm en leven van de opbrengst van 10, 20 beesten. Het gemiddelde aantal, waaruit een kudde bestaat, is omstreeks 200' (1921, 498). Ook de Texelse vrouwen

vond hij, net als de mannen, 'wat lui uitgevallen' (ibid., 514). Sindsdien is er bij mijn weten in geschrifte niet meer over 'luiheid' van Texelse boeren gerept. Enkele decennia na het verschijnen van Van Ovens artikel werden zij realistisch, modern en vernieuwingsgezind genoemd (Ouweltjes 1958, 4, 21).

16 Dit is des te opmerkelijker daar, zoals Stagl (1983, 31) betoogt, in navolging van het succes van expedities naar verre exotische oorden, in de tweede helft van de achttiende eeuw het besef ontwaakte dat er 'in eigen land' nog veel te onderzoeken viel, waarna onderzoeksreizen in de nabije geografische omgeving geliefd werden. Dat is mogelijk ook de reden waarom lieden als Van Cuyck, V.D. en anderen aan het eind van de achttiende en in de eerste helft van de negentiende eeuw over Texel zijn gaan schrijven.

Literatuur

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*. 11e deel. Gorinchem: Jacobus Noorduyn, 1848.
- Ackersdijck, J. Stukken uit eene reize door het Koninkrijk der Nederlanden. *Vriend des Vaderlands* (1830) IV, 104-135.
- Adams, P.G., *Travelers and Travel Liars 1660-1800*. Berkeley: University of California Press, 1962.
- Allan, F., *Het eiland Texel en zijne bewoners*. Amsterdam: Weijtingh & Van der Haart, 1856.
- Amicis, E. de, *Nederland en zijn bewoners*. Utrecht: Veen, 1985 (Oorspr. 1876).
- Anonymus, Eijerland. *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1837) XV, 495-502, 554-562, 654-662.
- Arpots, R.P.L., *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812). Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren*. Nijmegen, 1990 (Dissertatie Katholieke Universiteit van Nijmegen).
- Best, P. & P.H. Witkamp, Noord-Holland. *De aardbol. Magazijn van hedendaagsche land- en volkenkunde*. 3e deel. De Nederlanden. Amsterdam: J.H. Laarman, 1841, 38-119.
- Bientjes, J., *Holland und die Holländer im Urteil deutscher Reisenden (1400-1800)*. Groningen: Wolters, 1967.
- Bina, V. et al., *Vreemde ogen. Buitenlanders over de Nederlandse identiteit*. A. Joustra, samenst. en inl. Amsterdam: Prometheus, 1993.
- Brugmans, G., *Holland's spectrum, hoe anderen ons zien*. Baarn, 1929.
- Buijnsters, P.J., Imaginaire reisverhalen in Nederland in de 18e eeuw. In: P.J. Buijnsters, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw*. Utrecht: H&S Uitgevers, 1984, 7-35.
- Buijnsters, P.J., Achttiende eeuwse reisverhalen als bron voor antropologisch onderzoek. *Focaal* (1987) 5, 5-14.
- Chartier, C., *Het verdriet van Nederland. Een Fransman stoeit met de Hollandse ziel*. Amsterdam: Prometheus, 1992.
- Croesen, V.R.IJ., Schapenkaas. *Tijdschrift voor Economische Geografie* (1935) 26/5, 106-119.
- Cuyck, P. van, *Brieven over Texel en de nabij-gelegen eilanden*. Samenst. J.G. van Oldenbarnevelt, genaamt Tulligh. Delft: M. Roelofswaert, 1789.
- Dardanelli, J. (pseudoniem), *Historie der queesters, op de Noorder eilanden van Holland gebruikelijk; met de voornaamste practijken en aankleeven van dien. Vol aardige voorvallen, die onder dit queesten gebeuren*. Tot Queestendam: Kreeilis Melissen groot liefhebber van 't queesten, 1683.
- Dethmar, F.W., *Freundliche Erinnerung an Holland und seine Bewohner*. II. Essen: G.D. Bädeker, 1839.
- Deuzeman, P., Het eiland Texel en zijne bewoners. *Vragen van den Dag* (1897) XII, 632-643.
- Dunthorne, H., British Travellers in 18th-Century Holland. Tourism and the Appreciation of Dutch Culture. *British Journal for Eighteenth-Century Studies* (1982) 5/1, 77-84.

- Eeden, F.W. van, Tessel. *Album der Natuur*, 1868, 330-345, 353-370.
- Egmond van der Nyenburg, J.A.E. & J. Heyman, *Reizen door een gedeelte van Europa, klein Asien, verscheide Eilanden van de Archipel, Syrien, Palestina of het H. Land, Aegypten, den Berg Sinai, enz.* Alles uit beider eigenhandige nagelaten Schriften opgemaakt, in een goede order gebragt, Briefs-gewyze zamengesteld en behoorlyk ter Drukpersse bezorgt door Johannes Wilhelmus Heyman. Leiden: Abraham Kallewier, 1757.
- Franco van Berkhey, J. Ie, *Natuurlijke Historie van Holland*. dl 3. Amsterdam: Yntema & Tieboel, 1776.
- Ginkel, R. van, Ouwe Sunderklaas. Een Texels feest als baken van identiteit. *Vrijetijd & Samenleving* (1991a) 9/3-4, 59-72.
- Ginkel, R. van, Typisch Nederlands... Ruth Benedict over het 'nationaal karakter' van Nederlanders. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (1991b) 18/2, 37-63.
- Ginkel, R. van, *Tussen Scylla en Charybdis. Een etnohistorie van Texels vissersvolk (1813-1932)*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1993.
- Guicciardijn, M.L., *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden*. Amsterdam: Willem Jansz, 1612 (Oorspr. Italiaanse ed. 1567).
- Harbsmeier, M., Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen. In: A. Maczak & H.J. Teuteberg (Hrsg.), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. (Wolfenbütteler Forschungen Band 21). Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 1982, 1-31.
- Havard, Henry, *Verleden en heden. Een togt langs de kusten van de Zuiderzee*. Haarlem: J.M. Schalekamp, 1875.
- Hedendaagsche historie, of tegenwoordige staat van alle volkeren*. Dl. XVIII. Amsterdam: Isaak Tirion, 1750.
- Hoenselaars, T., Literatuur en nationaliteit (2). *De Gids* (1993) 156/2, 145-146.
- Jacobsen Jensen, J.N., *Reizigers te Amsterdam*. Amsterdam: Genootschap Amstelodanum, 1919.
- Jürgens, H., *Ontdekkers en onderzoekers in de Oost. Britse reisverhalen gespiegeld, 1660-1830*. (Utrechtse Historische Cahiers 15:2). Utrecht: Vakgroep Geschiedenis, Universiteit van Utrecht, 1994.
- Kommers, J., Antropologie en reisliteratuur. *Focaal* (1987) 5, 15-50.
- Krasnobaev, B.I. et al. (Hrsg.), *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungs-forschung*. Berlin: Camen, 1980.
- Kruizinga, J.H., *Nederland door vreemde bril*. 2e dr. Assen: Uitgeverij 'De Torenlaan', z.j. (ca. 1965).
- Leerssen, J.Th., Europese literatuur en nationale beeldvorming. Het geval J.M. Synge. *De Gids* (1993) 156/1, 68-79.
- Loman, D.C., Gemeente Texel. *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland*. Deel II. 's-Gravenhage: Van Cleef, 1890, 1-34.
- Maaskamp, E., *Voyage pittoresque dans l'interieur des provinces septentrionales du royaume des Pays Bas au commencement du dix-neuvième siècle*. Tome III. Amsterdam: E. Maaskamp, 1819.

- Maczak, A., Zu einigen vernachlässigten Fragen der Geschichtsschreibung über das Reisen in der frühen Neuzeit. In: A. Maczak & H.J. Teuteberg (Hrsg.), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. (Wolfenbütteler Forschungen Band 21). Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 1982, 315-323.
- Maczak, A. & H.J. Teuteberg (Hrsg.), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. (Wolfenbütteler Forschungen Band 21). Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 1982.
- Marshall, J., *Travels through Holland* [etc]. Vol. I. London: J. Almon, 1772.
- M.J., Iets, over het eiland Texel. *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1834) XII, 556-564.
- Numan, A., *Handleiding tot de inlandsche schaaпsteelt*. Haarlem: V. Loosjes, 1835.
- Ouweltjes, J., *De werkgelegenheid in de landbouw op Texel*. Haarlem: Economisch-Technologische Dienst voor Noordholland, 1958.
- Oven, Ro van, Texel. *Buiten* (1921) 15/43, 496-499 en 512-515.
- Pilati, M. de, *Voyage de la Hollande ou lettres sur ce pais*. 9e éd. Tome I. Haarlem: C. Plaat, 1790.
- Potter, H., *Lotgevallen op eene reis van Friesland, door Westfalen en het Waldecksche, naar Hanau in September 1813*. Amsterdam: A.B. Saakes, 1836.
- Rietbergen, P.J.A.N., Reizen en schrijven. Factoren en wegen van culturele transmissie en integratie in Europa tijdens het Ancien Régime. In: W.A.F. Camphuis & C.G.J. Wildeboer Schut (red.), *Europese eenwording in historisch perspectief. Factoren van integratie en desintegratie*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1991, 100-115.
- Rietbergen, P.J.A.N., Beeld en zelfbeeld. 'Nederlandse identiteit' in politieke structuur en politieke cultuur tijdens de Republiek. *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (1992) 107/4, 635-656.
- Rowen, H.H., American Travellers in Holland through Two Centuries. *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (1982) 97/3-4, 617-640.
- Stagl, J., Das Reisen als Kunst und als Wissenschaft (16.-18. Jahrhundert). *Zeitschrift für Ethnologie* (1983) 108/1, 15-34.
- Strien, C.D. van, *British Travellers in Holland during the Stuart Period. Edward Browne and John Locke as Tourists in the United Provinces*. Leiden: E.J. Brill, 1993.
- Strien-Chardonneau, M.M.G. van, Holland als Utopia. Reisverslagen van Fransen in Holland (1750-1795). In: W.L. Idema et al. (red.), *Het beeld van de vreemdeling in westerse en niet-westerse literatuur*. Baarn: Ambo, 1990, 89-101.
- Strien-Chardonneau, M.M.G. van, *Le voyage de Hollande. Recits de voyageurs français dans les provinces-unies 1748-1795*. Groningen, 1992 (Dissertatie RU Groningen).
- Strien-Chardonneau, M.M.G. van, Flegmatische hel of burgerlijk paradijs? *De Gids* (1993) 156/3, 231-236.
- V.D., Iets, over het eiland Texel. *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1830) VIII, 385-394.

- Ven, D.J. van der, *Van vrijen en trouwen op 't boerenland*. Amsterdam: De Spieghel, 1929.
- Verrips-Roukens, K., Mentaliteiten en machtsbalansen. *Symposion* (1981) 3/1-2, 197-211.
- Vlis, J.A. van der, *Texel. Land en volk in de loop der eeuwen*. Amsterdam: C.V. v/h C. de Boer Jr., 1949.
- Vlis, J.A. van der, Texel omstreeks het midden van de vorige eeuw. *Texels Museum* (1965) 6/1, 3-8.
- Vlis, J.A. van der, *tLant van Texsel. Een geschiedschrijving*. 2e druk. Den Burg: Langeveld & De Rooy, 1977.
- Vrankrijker, A.C.J. de, *In andermans ogen*. Utrecht: Het Spectrum, 1942.
- Wheeler, V., Traveler's Tales: Observations on the Travel Book and Ethnography. *Anthropological Quarterly* (1986) 59/2, 52-63.
- White, C. & L. Boucke, *The Undutchables. Leven in Holland*. Vert. J. van Oel. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1990.
- Willebrand, J.P., *Historische Berichte und practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland und anderen Ländern*. Leipzig: Verlag der Heinsiussischen Buchhandlung, 1769 (Oorspr. 1761).
- Willems, W. & A. Cottaar, *Het beeld van Nederland. Hoe zien Molukkers, Chinezen, woonwagenbewoners en Turken de Nederlanders en zichzelf*. Baarn: Ambo / Den Haag: NOVIB, 1989.
-
-